

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ.

1. КАТЕДРАЛНА БАЗИЛИКА У СТОБИ — ГРАДСКО.

Крај око реке *Erigona*, данашње Црне реке, турски Кучук Кара-су, звао се у старо доба *Пеонија*. О самом Еригону знаде Strabo (37) да извире у илирским планинама и да тече кроз области *Lynkesta*, *Bryga*, *Deuriopa* и *Pelagona*, те се, појачан притоцима *Osphagos* и *Bevus*, код града *Stobi* улева у Аксиос. На њему се спомињу градови *Deuriopa*: *Bryanium* (познат по војним операцијама између Филипа III и P. Sulpicija Galbe 199 год. Њега је *Heuzeu*, *Miss. de Maced.* 322, идентифицирао са Мориховом), *Alekomene* и *Stymbara* (Прилеп. — Ср. Liv. 39, 53, 15; Ptol. III. 12, 15).

Илирско племе Пеона, које већ Хомер познаје, становало је, како се чини, онда у оном крају, који Strabo (fr. VII, 11) зове именом *Amphaxitis*, што би дословно одговарало нашем „Повардарју“. Одатле су они потиснули племе Пелагона, које је испрва живело у области Црне реке, преко Плетвара даље на југ у потоњу Пелагонију.

О пореклу Пеона постоје две верзије. По једној (Str. fr. VII, 38) они су досељеници из Фригије, по другој су староседеоци. Ова потоња верзија је веројатнија, те су Пеони као и Дарданци доспели у Малу Азију преко Балкана. Земља им је некада била богата златом као сав крај с ове стране реке Стримона, а Strabo (fr. VII, 34) бележи, да су пеонски сељаци орући из земље изоравали златно зрње.

Пеонија, лежећи између агресивних Дарданаца и Македонаца, била је пролазно подручје свих војних експедиција Дарданаца на југ а Македонаца на север. По природи брдовита, добила је она стратешку важност баш ради кланаца, кроз које води пут у Македонију. Strabo (fr. VII, 4) познаје два така кланца, кроз које тече Аксиос и који отешчавају пут у Македонију, те их упоређује са кланцем Темпе, кроз који тече Пенеј на северу Јеладе. Један од пеонских кланаца био је код места *Gortynia* (данас Струмица или Дојран?), други код Стобиа на ушћу Црне реке испод Градског. Кланец код Стобиа налази се дакако много ниже, код данашње Демир-капије, која је идентична са старим *Στέναι* или *Stenae*. Трећи кланец, за који знамо, био је код *Bylazore*; што нас, по звуку имена, сећа на данашњи Велес, византински Βελέσσαν.

Пеонија је рано дошла под македонску власт. Плиније (VII, 10) ју убраја у Македонију, а Римљани, дошавши први пут онамо, затекоше Пеонце у зависности од Македонаца. Они су Македонију разделили у четири управна подручја, а најсеверније, Пеонију, дали су својим савезницима Дарданцима; а када су и њих подјармили, постала је Пеонија саставни део римске провинције *Macedonia Salutaris*, са главним градом *Stobi*. Тај град, изгледа, добио је рано римско муниципално право, јер га већ Плиније зове *oppidum Stobi civium Romanorum* (IV, 10).

Судећи по једном натпису са гробнице једног бившег едила и декуријона колоније *Scupi* (С. I L. III 8 203), коме је *domus* био *Stobi a tribus Aemilia*, припадао је Стоби овом трибусу.

Рушевина града Стобиа имао сам прилике прегледати за једне екскурзије у Градско са својим студентима археологије. Археолога, који је вичан раду на терену, доима се ово земљиште и при површном проматрању ванредно снажно. Јер по оном, што свуда по земљи лежи разбацано или, на пола откопано, стрши из земље, може се с правом очекивати, да се ту под земљом крију још многи споменици, који припадају разним културним епохама старог века. То је за време немачке окупације и Немцима пало у очи, те су за време рата почели ископавања, којима је 1918 управљао архитект Dr. F. Krische. Међутим сви дневници и белешке о тим ископавањима пропали су за време повлачења, те нам фале детаљни подаци, који су важни за проучавање баш неких појединости двају базилика, катедралне и гробљанске. Трећа базилика откопана је на чифлуку Паликура и та је једина до сада публикована.¹⁾ После рата проведена су, на срества београдског Народног Музеја, ископавања грчког позоришта. Радом је управљао Dr. Balduin Saria,²⁾ који је о томе штампао извештај и у овом „Гласнику“.

Од свих ископина базилике су ми најзанимљивије, те желим да о њима кажем своје мишљење, не упуштајући се у детаље с разлога, што могу само оно просудити, што лежи на површини, и што о тим базиликама, како чујем, спрема нарочиту публикацију Dr. Egger у Бечу.

Прва и најважнија од тих базилика је велика базилика, која доминира терасом, што служи залеђем и крилом споменутог театра, те се налази непосредно над њим. Рећ се на први поглед разабире, да је та базилика саграђена у доба, када се, следећи изданке старих зидарских традиција, градило још савесно, добрим материјалом и солидном техником, али је при томе употребљено много тога, што је добављено као *spolium* из рушевина грчко-римских храмова и других јавних грађевина, уза сав првокласни грађевни материјал, што се добављао из мраморних и других мајдана околице, богате каменом.

Што свакоме посетиоцу, чим ступи на земљиште базилике, на први поглед пада у очи, јесте масивни мраморни стилобат, који се диже као подзид изнад поднице цркве, те је некада носио ступове аркада, које су цркву делиле у три брода. Тај стилобат састоји се од големих, помно отесаних каменних кубуса с једне, горње, стране проширеним рубом, а нешто накошених страница. А ко је пре, него што је то угледао, видео остатке театра, одмах ће се досетити, да је ово камење узето одатле, где је некада служило као седишта, па овде, без икакве даљне прераде, нанизано у два реда, да послужи ступовима као стилобат. И ступови разне величине, данас разбацани по поду базилике, несумњиво потичу од старијих зграда, што се најбоље види по томе, што су димензије појединих одломака одвише различите, те је невероватно, да би могли бити начињени под управом истог архитекта. У подножју амвона базилике употребљена је чак претесана и једна надгробна *stela*, што ју је некада нека *Philotera* подигла на гробу својих родитеља. Њен доста оштећен натпис доносимо на другом месту.

Базилика је доста велика зграда, одређена, како се чини, за велику општину, јер простор, намењен за вернике, јесте дворана, широка 27·15 m а дуга 39·15 m, те је у њу, рачунајући само три особе на квадратни метар, могло лако да стане преко 3000 душа (сл. 1.).

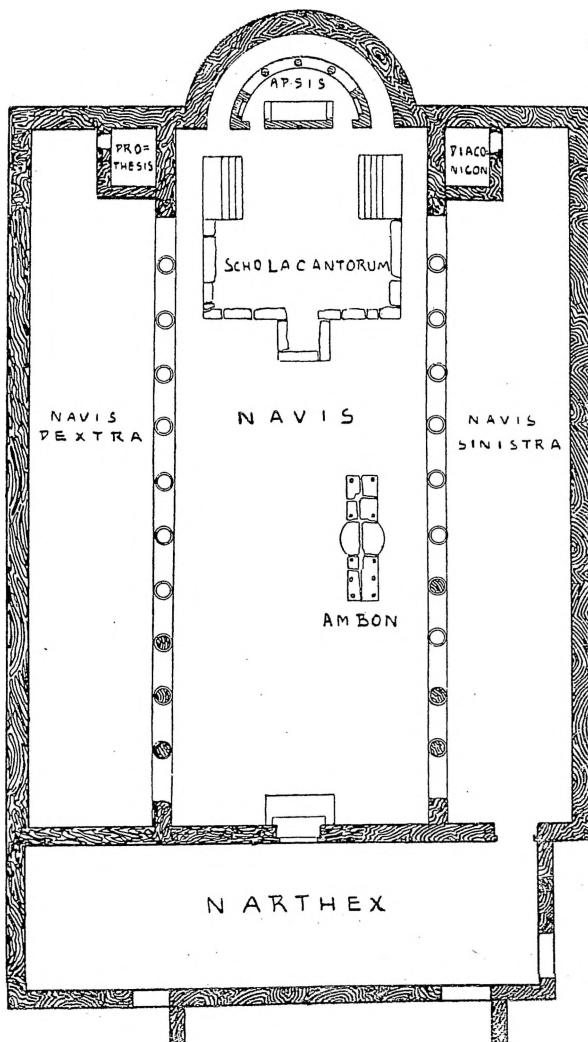
Пред црквом је био, као обично у већих базилика, *nartex* дуг 25·40 m а широк 6·65 m, са двоја врата у прочељу и једним побочним улазом с леве³⁾

¹⁾ Dr. Hald, Auf den Trümmern Stobis, Stuttg. 1917.

²⁾ Dr. Balduin Saria, Ископавање у Стоби у Гл. Скоп. Научн. Др. I 290.

³⁾ Оријентацију дајемо онако како је уобичајено у хералдици и нумизматици, т. ј. проматрач стоји у апсиди лицем окренутим према вратима те што му је у том положају лево или десно, то је и у нашем опису.

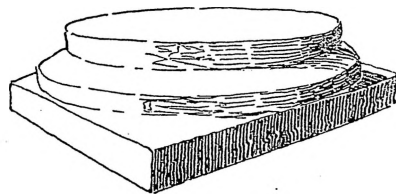
стрaне. Из средине нартекса воде 2·30 m широка врата у средњу лађу, а друга на левом крају тога предворја иду у леву побочну лађу.

Сл. 1. Основа катедралне базилике у Стобима.

Сама црква раздељена је са два, већ горе споменута стилобата у три лађе, од којих средња има ширину од 12·80 m, а свака побочна 6·40 m, дакле равно половину. Према томе изгледа, да се код градње пазило на становите канонске пропорције, јер ћемо опазити, ако сравнимо дужину средње лађе са њеном ширином, да и ту — незнатном аберацијом — постоји размер 3:1, а у побочних лађа 6:1.

У дну сваког стилобата приздана је уз чело зида по једна зидна анта, која је као *contraforte* служила за појачање прочелног зида, да лакше издржи побочни притисак архиволта. На оба стилобата нађено је по три базе (сл. 2.) ступова још *in situ*, које су на нашем нацрту тамније нацртане, а мерењем је установљено, да им је размак од оси до оси ступа био 2·60 m и према томе се свака од обих аркада, које одељују лађе, састојала од девет ступова са десет интерколумнија. У дну сваке побочне лађе приздана је по једна мала коморица (2·73 × 2·51 m), са улазом

Сл. 2. База ступа у базилици.

по странама, од којих је десна служила као *prothesis*, а лева као *diaconicon*. Од средње лађе одваја ове коморе масивни зид, коме се једва виде субструкције, те није било могуће установити, да ли су и ту биле некада аркаде према презбитерију, које су после зазидане, или су ове две просторије од презбитерија увек биле одељене зидом.

У дну средње лађе налази се пространа правилно полукружна апсида, са 9·75 m широким отвором према лађи, дакле архитектонски простор управо монументалних димензија.

То би биле главне саставине ове базилике, али се осим њих, по сачуваним траговима, може установити и облик неких занимљивијих детаља. Међу овима је најзанимљивија конструкција апсиде. И ако је ту приликом ископавања првобитни распоред донекле разорен, мислим да ми је по сачуваним остацима успело реконструисати тај облик. Ту је наиме подница пробијена те се опажа, да је испод ње била посебна архитектура, чија се подница налази преко 1 m испод нивоа саме цркве, те има такође полукружни, у прочељу према цркви равним зидом омеђени облик. Између полукружног зида апсиде и ободнице ове подземне зграде остаје од прилике 1 m широки *ambitus*, а подзид његов носи три ступца, остала у свом првобитном положају, тако да је ова просторија са четири аркаде према *ambitus*-у отворена.

У дну те полукружне просторије, у равном зиду, који је омеђује према средњој лађи, опажају се с левог и десног краја по један уски отвор, а до њега по два уломка зида, некада призидана узањ, а сада, осим слабих трагова, разорена. Сва је прилика, да су ово остаци побочних зидова *arkosola*, који се или временом сам оборио или је, услед непажње, приликом ископавања, разорен. И према томе била је ту подземна гробница, где је био сахрањен неки мученик; а када се над њом градила црква, ограђена је, да се боље прилагоди полукружном облику апсиде полукружним, аркадама украшеним зидом.¹⁾

Врло поучна аналогија за полукружни распоред ступова око гроба сачувала се у крипти цркве св. Виперта у Quedlinburgu, саграђене год. 936, а донекле и крипта у Sta Anunziata di Prato код Avellina.²⁾

Према томе базилика у Стобима спада у онај на нашем територију доста ретко утврђени тип базилика, саграђених *supra corpus martyris*.

По овим остацима, и ако је горња архитектура сасвим разорена, можемо главне елементе олтару лако реконструисати. Како је сваки олтар *supra corpus martyris* уједно и *confessio*, то је имао облик шупље тумбе, у прочељу ограђене плочом са мање-више орнаментисаним *transennama*, а у средини била је можда *fenestella confessionis*, за спуштање *palliola* и *branda*.

Вероватно је, да се полукружна подземна ограда, која опасује *arcosolium* у форми полукружног реда ступова, наставља и над *bemom*³⁾ апсиде, заокружујући и олтар амбитусом, а оба шира пиластра на угловима прочеља можда су била везана архиволтом, те би ова грађевина представљала *ciborium*, који се својим обликом прилагођује облику апсиде. То је дакако само конјектура; али има довољно основа и у садањем стању рушевине, а нашла би још јачу потпору, ако се пригодом ископавања свраћало довољно пажње на то, да се не повреди *status quo* баш овог, у базилике најважнијег дела.

У осталом, чини се да је овака мања апсида, узидана унутар веће, за наше јужне крајеве нешто типног, те ћемо је наћи и на другим објектима.

Испред апсиде, налази се посебни, профилованим подзидом ограђени и од поднице цркве нешто издигнути *bema*, широк 10·30 а дуг 8·10 m, са малим ризалитом у прочељу, који је некада био ограђен оградом од камених ступова са плутејима — т. зв. *cancelli*, те је служио као *schola cantorum*.

У дну те певачке школе призидана су с обе стране према апсиди два објекта, за које не знам, да ли имају у старохришћанској архитектури анало-

¹⁾ Накнадно сам сазнао, да се ту у апсиди доиста нашао један *calvarium*, који јамачно потиче из овог гроба.

²⁾ V. Rivoira, Gli Origini di Arte lombarda p. 675 и д.

³⁾ Висину беме нисам могао установити јер је тло разровано.

гије. То су два од цигле сазидана зидна кубуса дуга $3.04m$ а широка $1.90m$, с унутрашње стране провиђена са три такођер од цигаља сазидане степенице и њима издигнуте, као нека врста амвона од поднице. Изгледа, да су ове степенице служиле као седишта за свештенство, а на горњој тераси можда је била смештена епископска *katedra* или *thronus*, што је тим веројатније, пошто на подножју апсиде фали сваки траг *subsellia*, који ћемо иначе редовно наћи у катедралним црквама овога доба. Да је ова базилика била катедрална, о том нема сумње, а пошто је распоред над гробницом мученика бранио, да се катедра смести у дно апсиде, помогли су се тако, да је на овај доста необичан начин сместе пред апсидом.

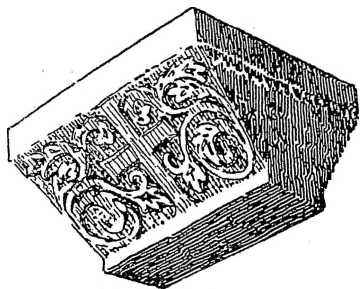
У средњој лађи, у средини између певнице и улаза, а примакнут уз леву колонаду, налази се на подници ниски од дрвених мраморних плоча начињени базамент украшен постранце профилованим рубом. Начињен је од девет мраморних плоча разне величине, а има облик уског паралелограма, дугог $6.20m$ а широког 1.35 , који се у средини проширује у круг. С обе стране ове кружне површине утесане су у руб базамента, са сваке стране спреда, по три четвртасте удубине, а са стране олтара по две, и у њих су несумњиво били усађени ступци неког канцела. Значење овог базамента постаје нам јасно, ако се сетимо на оба амвона сачувана још у базилици Св. Климента у Риму, који стоје на сасвим сличним базаментима, те је над средишњом кружном површином ступовима издигнута проповедаоница, до које, са оба продужена побочна крила, воде канцелима ограђене степенице. Исти распоред можемо и овде у Стобима реституисати, а аналогија иде и у том правцу, што је и ту као и у Св. Клименту амвон постављен изван оси лађе, и то ближе ступовима, који деле средњу лађу од леве побочне.

По ванаксијалном положају нашег амвона могло би се претпоставити, да је и у Стобима као и у Св. Клименту било два амвона, али другоме се не види ни најмањи траг, те изгледа, да га и није било. Једна од оних плоча, које сачињавају средишњи круг базамента, била је већ споменута гробна стела неког римског војника.

Пошто смо покушали да прикажемо хоризонтални нацрт ове занимиве грађевине, у колико је сачуван, и да реституирамо оне партије, које су само деломике или никако сачуване, треба да покушамо да реституирамо и вертикални прорез, где је главно питање облик таванице ове зграде.

Као што смо рекли ступова од аркада, које су делиле лађе, има довољно у мањим и већим фрагментима по подници базилике и неколико *imposta*

(*Kämpfer*) или *pulvina* (сл. 3.), који су имали задатак, да као проширени уметци између капитела и подношка архиволта прошире иначе размерно уску површину *abacusa*, те су према томе носиле доста дебели зид, ношен од колонада, који је знатно надвисио конструкцију кровова побочних лађа и над њом имао низ прозора, кроз који је средња лађа добивала довољно светла. Како се види по неким мањим, дугољасто-уским, према доле конично заокруженим *impostima*, ови прозори били су одељени ступовима у два или три

Сл. 3. Импост из базилике у Стобима.

Сл. 4. Импост са прозора средње лађе.

архиволтама везана окна; а да је зид у коме су та окна смештена био знатне дебљине види се по томе, што су ти импости имали да вежу по два ступа (сл. 4.).

О конструкцији таванице не може бити никакве сумње. Ширина размака између колонада, које опасују средњу лађу толика је ($12.80m$), да и нема говора о сводовљу, него је ту једино дрвена конструкција могла да наткрије

простор. Таваница је дакле била равна; а питање је само о томе, да ли је таваница била касетирана, или је била отворена тако, да се је видела конструкција крова.

И у побочним лађама искључена је могућност, да би таваница била свод, јер то у једну руку брани ширина (6'40m), а у другу слаба дебљина зида, који би за сводове морао бити не само јачи, него би морао бити појачан с вањске стране и призиданим контрафортима.

Сасвим нерешеним морамо оставити питање, да ли је над побочним лађама било *empora*, то јест галерија, са којих се кроз посебне прозоре гледало у цркву, јер се на месту ништа није нашло, што би нам могло послужити при решењу тога питања. Имамо тек један негативни ослонац, а то је тај, да би се у обе побочне лађе, ако је над њима било емпора, морао наћи ма какав траг степеницама, које до њих воде, а тај се није нашао, те је према томе веројатније, да базилика није имала галерије. Да се је то питање решило са више сигурности, било би то важно за хронологију саме базилике, јер се емпоре граде тек изнимно у VI. веку (н. пр. *S. Lorenzo fuori le mura* у Риму), а тек у VII. веку постају базилике са емпорама обичајније (као *S. Agnese, S. Giorgio in Velabro, SS. Quattro Coronati* и т. д.).

Уз све то веројатно је, да је ова базилика саграђена негде под крај V. или у почетку VI. века и то с разлога, јер у распореду одговара типовима тога времена, које нам представљају базилике *S. Maria Maggiore, S. Sabina, S. Pietro in Vincoli* и др. у Риму; а у томе ће нас поткрепити и стилистичко разматрање архитектонских украсних делова, у колико сам их нашао на месту. На самом подору базилике имаде две врсти архитектонских елемената и то: 1) *spolia* из старијих грађевина, нарочито ступови, седала амфитеатра, употребљена за стилобат и други грађевни одломци употребљени као грађевни материјал; а затим 2) пригодом грађења ново начињени делови, као што су нарочито импости (*pulvini*) и базе ступова, те орнаменти ступова и канцела. Сравнимо ли једну категорију с другом, пасти ће нам у очи велика разлика у техничкој изради: штогод је ту старо, грчко или римско, пажљиво је исклесано, избушено, шта више полирано, дакле технички савршено; а што год је ново израђено, технички је тако грубо, да се може назвати скоро варварским. Базе ступова, н. пр. нађене *in situ* нису ни профиловане, него просто, како се то технички каже „*abozzirane*“, без израђена профила, крупне рапаве површине, као да је посао започет и остао недовршен. Исто се може рећи и за импосте и ако је овима површина бар нешто изглађенија. Ако је пак који пут чело тих импоста украшено рељефним крстом и акантизирајућим биљним гранама, све је то тако неукусно и технички несавршено, да нема сумње, да је ова орнаментика скроз неуспела копија мотива, које клесар право ни схватио није, а то вреди и за све сличне мање орнаменталне фрагменте разбацане по површини терена. Судећи по томе изгледа, као да је градњом ове базилике руководио провинцијални архитект, без најмањег осећаја за лепоту архитектонског орнамента, а под његовом управом радили су клесари, који такођер нису имали особите уметничке амбиције. И као франтан контраст овом рђавом провинцијалном укусу, истичу се неки орнаментални детаљи са разних плутеја, а нарочито капители, израђени уметнички, управо савршено. Што је тога нађено депоновано је делимице у једној барици у Градском, а делимице је пренесено у музеј у Скопље. Капители су разних облика, особито занимљиви су они са животињским приказима, међу којима паун игра главну улогу, а уз то и т. зв. теодосијански капители, који спадају међу најбоље, што је на том пољу израдио Визант. *Acantus mollis*, меко и обло измоделиран, са својим уским, дубоко удубљеним зупцима приказан је у меким облицима час усправан, час повијен као да се савија под притиском поветарца. Тањи су му огранци местимице потклесани тако да орнаменат изгледа изграђен *à jour*, као какова чипка. Сваки комад у целини представља уметничку композицију, а у детаљу одличну клесарску технику и изгледа управо као анахронизам, да су се ти лепи капители могли наћи на

истом простору, где и они сурови продукти домаћих клесара. Ту несугласност могли бисмо само на тај начин протумачити, да предпоставимо, да су код грађења цркве били запослени страни, можда из Цариграда добављени кипари, који су исклесали ове капители; али у том случају једва је веројатно, да би ови допустили, да се уметнички ефект њихових капитета поквари оним примитивним импостима домаћих каменорезаца. Остаје нам дакле само та евентуалност, да су ови капители добављени из Цариграда већ готови. Ми наиста знамо, да се у Цариграду већ у Константиново доба развила велика индустрија и експорт грађевних капитета, а та се индустрија нарочито развила у доба цара Теодосија; и томе експорту на све стране имаду т. зв. теодосијански капители да захвале своју велику распрострањеност. Они су напунили не само цркве ближег Оријента и Италије, него су обалама средоземног мора доспели и у Африку, Галију па и у саму Шпанију, те је веројатно, да су и грађани града Стоби, да што боље украсе своју катедралу, добавили из Цариграда већ готове капители, које су онда домаћи мајстори поставили на старе римске ступове.

Ти капители су поуздани ослонци за датирање ове базилике, јер они махом припадају V. веку, коме припада, како смо горе споменули и сама основа базилике.¹⁾

2. РИМСКИ НАТПИС НА КАНЦЕЛУ КАТЕДРАЛНЕ БАЗИЛИКЕ У СТОБИ.

Горе споменути натпис употребљен у базаменту амвона јесте гробни натпис, коме су горњи редови отклесани, а исто тако и лева страна, која је ту, да се прилагоди кругу, заокружена. Сачувана су ова слова:

NIX LEG·III·F F MILI
LEG X·G ET I ITAL ME
PER TESTAMENTVM
PHILOTERA PARENTIBVS

т. ј. *nix leg(ionis) III F(laviae) F(elicis), mili(ti) leg(ionis) X g(emminae) et I Ital(icae) me [moriā] per testamentum Philotera parentibus [faceindum curavit].*

То је дакле споменик, што га је нека *Philotera* поставила својим родитељима, чија су нам имена непозната, а о оцу сазнајемо само делимице његову каријеру. Пошто је ова, како се чини, забележена инверзним редом, служио је он најпре као војник у I. италској легији, а онда је прешао у *legio X Gemina* и коначно у *legio III Flavia Felix*. У овој потоњој добио је неки чин, чији се назив свршава на *nix*. Који је то чин, није ми могуће установити, јер нам није познат ни један чин, који би свршавао с овим наставком. У редовној служби први је чин до којег долазе обични *miles gregalis, optio*, а од специјалних *cornicularius*. Осим тога постали би војници и трубљачи — *cornicines*. Можда је отац *Philoterin* имао тај чин, па провинцијални клесар, који је исклесао овај натпис, није знао коректни сингулар речи, те је место *cornicen* написао *[cor]/nix*. То је дакако само хипотеза, коју би могли поткрепити тек аналогни случајеви.

Четврту легију формирао је год. 70. Веспасијан, те је зато добила наслов *Flavia Felix*, а одмах после њеног формирања послана је у Далмацију, где јој је главни логор био у Бурнуму. — Одакле је, ваљда, заједно са VII. легијом премештена у Мезију.

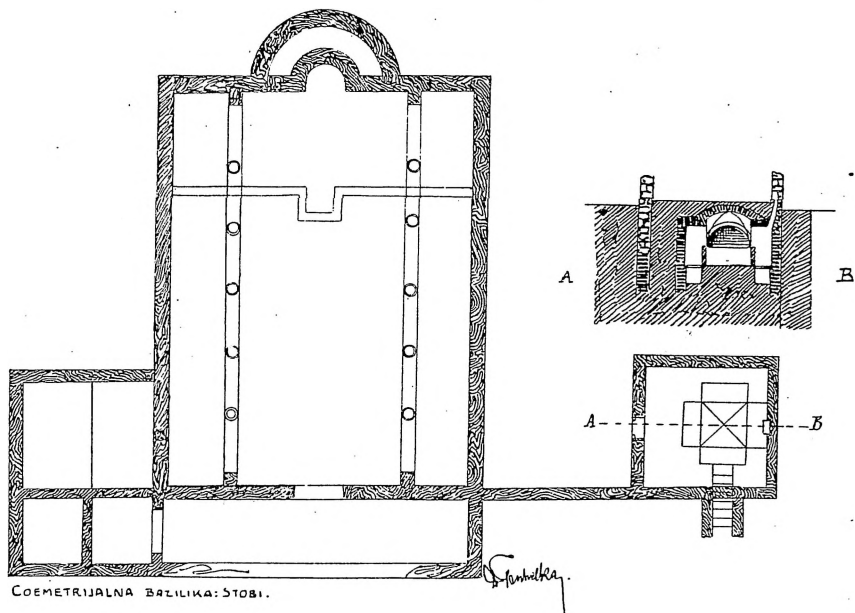
¹⁾ Овај приказ написан је у пролеће 1927, а оснива се на суперфицијарном стању развалина у то доба. Он нема намеру ни у чем да прејудуцира публикацији целокупних ископина коју ће дати ископачи, чији су резултати писцу онда били већим делом непознати.

3. ГРОБЉАНСКА БАЗИЛИКА У СТОБИ.

Неколико стотина корачаја на југозапад од катедралне базилике, налазе се усред старохришћанског гробља остаци друге мање базилике. То је била гробљанска црква, а када је временом оборена, закопавали су ту мртваце и даље, те су настала гробља и међу зидовима, који опасују просторије некадањег пастофорија.

Базилика је много мања и слабије сазидана од катедрале. У прочељу има нартекс дуг 15, а широк 3.5 m. Сама црква заузима четвртасту дворану од 18.7×15 m; а да је била са два реда ступова раздељена у три лађе разабире се по зидним пиластрима призиданим уз чеони зид и уз зид у дну. Ступовима данас нема трага, а ни места, на коме су некада стојали; али предпоставивши, да је у те мање базилике био и интерколумнији мањи, него у катедралне, могло је у сваком реду бити само 5 ступова са шест интерколумнија. Како ту нема ни ступова ни база, па ни капитета, односно импоста, веројатно је да су ступови ове базилике били дрвени.

Апсида у дну средње лађе је полукружна, широка, а опасује другу мању с њом концентричну, око које, као и у катедралне базилике, настаје полукружни ambitus. Да ли се и ту налазила гробница, нисам могао установити. Тек поновним пажљивим откопавањем овог места базилике моћи ће се установити, да ли је и она представник типа *supra corpus martyris*, или је можда дошло до редупликације апсиде стога, што је првобитно црква имала малу апсиду, а када се ова показала претесном, порушена је и изграђена нова са много већим радијем. Свакако овака двострука апсида није осамљена појава. Исто се опажа и на базилици у Бардовцима, на месту старог Скопља, нешто слично и на катедралној у Стобима, а сродан распоред наћи ћемо и у базилици Св. Памахија у *Porto di Roma*, саграђеној год. 398, где полукруг вањске апсиде окружује унутарњу мању.

Сл. 5. Гробљанска базилика у Стобима са меморијом.

Уз северозападни угао базилике призидане су две мање и једна већа просторија, можда делови пастофорија, али се у поду у њима и свуда око цркве налазе гробнице, од којих су неке откопане а неке нетакнуте. Колико се разабире по откопаним гробницама, то су раке у форми *ciste*, покрите са каменим плочама.

4. MEMORIA SUPRA CORPUS MARTYRIS У СТОБИ.

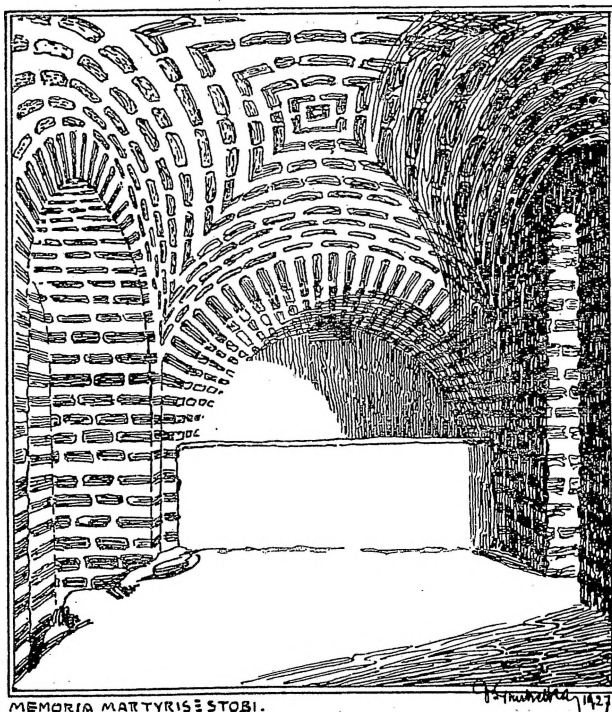
Јужно од гробљанске базилике у Стоби, неколико корачаја од ње, и с њом везана једним зидом, налази се у продужењу прочеља рушевина мале квадратичне зграде, којој су зидови местимице до 1m високо сачувани. Под том зградом налази се, опет од циглене грађе пажљиво саграђени *hypogaeum*, до кога води са западне стране уски *dromos* низ 15 степеница.

Cubiculum је квадратни простор од 4m²; на једној страни је улаз, а на друге стране узидана су три аркосолија са рџама, у којима су некада била сахрањена тела. Десна од тих рака има још доле у прочељу камену плочу, која је служила као плутеј, а код оба остала те плоче фале. Архиволте, које се савијају над аркосолом носе крстолики, у средини нешто конвексни свод, који покрива тај *cubiculum*, а саграђен је као и сва остала грађа од правилних редова цигле, наизменце са дебелим слојем малтера. Конструкција свода израђена је без употребе скела из просте руке, циглени лукови, који га сачињавају нису вертикални него накошени и према томе би то био, у малом, врло добар представник савршене византиске градње сводова.

Аркосол с десне стране улаза има у дну свода, у побочни зид узидан, четвртасти камин, т. зв. *cataracta*, који кроз зид иде до горње капелице, и ту се над подницом проширује у удубљени прозор, коме је отвор окренут према унутра.

Овај распоред одговара скроз типном распореду т. зв. *memoria martyrum*, где је надземни дио са подземним био у вези са сличном катарактом, чиме се успостављала нека комуникација између меморије, у којој ће се у становите дане служити обреди и гроба мученикова под њом, до кога ће тако допирати глас песама и молитава, мирис тамјана и светло свећа, које се пале за душу покојникову.

Катаракта имала је још и посебну сврху. Стари Хришћани, верујући у чудотворну моћ реликвија мученика, веровали су, да та моћ прелази и на мараме,

Сл. 6. Memoria supra corpus martyris у Стобима.

које би се обавијале око њих, или које би неко време над њима висиле. Те мараме или врпце звале су се *brandeae* или *palliola*, те су се чувале у по-

себним од сребра или слонове кости уметнички израђиваним пиксидама или капсама, па су их посетиоци светих места радо као реликвије носили собом кући. Поближе о томе пише папа Гргур Велики у писму, управљеном царици Константици (epist. III, 30), где истиче, како је то нарочито римски обичај.

Нема сумње, да и диспозиција катаракте у нашој меморији има исто значење, а оно што данас тамо фали, јер га је време разорило, можемо лако реконструисати. Пред отвором катаракте морамо замислити четвртасту мензу, чији су ступци спојени каменим плочама, те опасују тако шупљи сандук. Предња од тих плоча имала је *transennae*, т. ј. шупљи мрежасте или решеткасте орнаменат, а у средини можда још и мали прозорчић — *fenestella confessionis*, који се могао отворати и затварати, и кроз који су се спуштале *brandeae* у катаракту.

Овакова „*supra corpus martyris*“ саграђена *memoria* зове се укратко *confessio*; а тај распоред постаје меродаван и за веће, изнад мученичких гробова саграђене цркве, као код базилике Св. Петра, Св. Павла у Риму, Св. Менаса у Горњем Египту, Св. Димитрија у Солуну, те у цркава на катакомбама Св. Генерозе, Петрониле, Симфоросе, Феликса и других; па, како смо горе видели и код катедралне базилике у Стоби.

Вредност ове наше меморије састоји се у главном у том, што не знамо, има ли још игде какав старохришћански споменик те врсте, где би распоред конфесије био тако добро и јасно сачуван као у ње.

Тај распоред је нешто типично старохришћанско, али сама темељна му идеја, да се наиме између гроба и вањскога света успостави нека веза, много је старија, него ли хришћанство, и мислим, да сам јој прве трагове нашао већ у неолитско доба. У немачким и данским долменима, нарочито у онима, где се налазило остатака керамике т. зв. бернбуршког стила, дакле једног стила, који припада задњим одсечима неолитика, налазило се над костима сахрањених мртваца којипут ваза чудна облика, горе и доле проширена као пехар, а у средини усукана тако, да те вазе у својој контури живо сећају на клепсидре. Најзанимљивије код тих ваза је то, што оне немају дна, него су скроз шупље. Немачки археолози трудили су се без успеха, да протумаче значење ових чудних посуда, а Krause, цитирајући неке егзотне азијске аналогije, држао је, да су те посуде биле бубњеви и да им се отвор завезивао опном, која се могла притезати уз украсне пупчиће који каткада опасују труп посуде.

Ово тумачење отпада, чим установимо, да сличних посуда без дна има и у млађем преисториском одсеку, и то опет редовно само на гробовима. То су оне чувене „*amfore*“, које су нађене на гробовима испред атенског *Dipylona*, које у облику донекле наличе на неолитске, али их величином куд и камо надмашују, јер неке од њих достижу висину од 1 m и више. Да су оне у тесној вези са мртвачким култом, доказује не само то, што се налазе искључиво само на гробовима, него и то, да им сликовни украс редовито приказује погребне сцене: одар, јадиковке, погребну поворку и утакмице, које су Грци тога доба — геометријског стила — приређивали у част својим покојницима. Карактеристика ових амфора, постављених редовно у чело гроба јест та, да немају дна, него су као и оне вазе из долмена горе и доле шупље.

Тај обичај, да се на гроб покојницима стављају велике, на дну шупље амфоре, које су, по главној сцени њихових сликовних приказа, назване „*protesis*“, остаје на снази и у касније доба; а нарочито у доба атичког црнофигурастог стила продуцирају се прекрасне амфоре висока, сужено-продуженог тупа и врата, које су ради уског облика криво прозване и *lekitosima*, али је и њима остао обичајни назив *protesis*. И те вазе, и ако им дно сасвим не фали, имају на дну редовно четвртасту рупу, дакле и оне су шупље као некада и дипилонске гробне амфоре. Археолози су помишљали, да је она рупа на дну служила за то, да се ваза натакне на посебни у земљу забијени дрвени колац и да тиме добива већу стабилност; међутим у доба, када су Грци умели производити онако савршене керамичке рукотворине, какове су и ове атичке протезе, био би анахронизам и помишљати само на то, да ће их на тако примитиван начин причвршћивати. У те протезе, полагали су посетници своје дарове покојницима,

цвеће и храну, а нарочито је био обичај сипати у њих вино. И баш да би то вино могло доспети до покојника, остало је дно шупље. Те шупље вазе су дакле биле нарочита веза, која спаја гроб са преживелим светом, дакле вршиле су исту функцију, коју врши катаракта у конфесије над мученичким гробом. Ми ту, дакле, срећамо прастару идеју у новој, христанизованој форми. У класично доба представља ту везу често цев, која са врха гробне стеле иде до дна те служи, да се кроз њу сипају либације. Тога има не само на грчким, него и на римским гробницама, нарочито у Картаги, Риму и Помпејима. А да та идеја и данас још живи, осведочити се може сваки, ко посети модерна гробља по Јужној Србији.

Код цркве Св. Петра испод Маркова града у Старом Прилепу (Маркова Варош), пала ми је у очи нарочито једна гробница, начињена од мраморних плоча у форми трапеза. Плоча у прочељу украшена је удубљеним крстом, а усред ње исклесана је округла рупа тако, да је шупљина тумбе комуницирала са вањском околином. На питање, шта тај распоред значи, рекоше ми мештани, да је то камара, где својта на годишњицу смрти и на друге дане поставља у ону шупљину свеће да светле покојнику и улева вино, да му оквасе гроб.

Дакле, то је несумњиво исто што и *confessio* на гробовима мученика, дакако у већ вулгаризованој форми. Сличну камару, у облику четвртастих врата, која комуницирају са шупљином испод гробне плоче, нашао сам и на једном другом гробу, на истом гробљу; а основна идеја код већине осталих гробова изражена је једноставније и то у форми мале, каменицама озидане четвртасте удубине на прочељу гроба, коју такође зову камара.

Да постулат успостављање везе, која би спајала ову страну гроба с оном, није нешто специфично хришћанско, него опште људско, доказују нам, уз наведене примере из преисториског и класичког доба, и слични појави на исламским гробовима. И данас ћемо на турским гробовима у Босни и Јужној Србији опазити, да сви, каменим плочама у форми цисте ограђени гробови, у горњој плочи имају повелик округли или овални отвор, кроз који ће дова или фатиха, што ће је пред гробом измолити сродник или побожни пролазник, допрети и до покојниковог гроба. — И ту тај отвор, као и у камаре, представља оно, што се старохришћанском терминологијом зове *cataracta*.

5. БАЗИЛИКА НА ЧИФЛУКУ ПАЛИКУРА.

На такозваном чифлуку Паликура, 10 минута идући јужним правцем од Стоби, налази се трећа базилика, коју је за време рата по заповести генерала Макензена откопала немачка војска, те је о њој и другим ископинама на том месту дао извештај Dr. Hald у посебној књизи „Auf den Trümmern Stobis, Stuttgart 1927.“ — Ради потпуности доносимо, по Халду, и опис ове треће базилике, саграђене на подручју некадањег муниципија Стоби.

Базилика заузима скоро квадратни простор од 16·80 m дужине и 15·0 m ширине, раздељен у три лађе, од којих је средња широка 6·80 m, а побочне по 2·60 m.

Лађе су одељене колонадама од по 5 ступова и по два зида *in antis*, призида на уз оба прочеља. Свака лађа има у прочељу посебан улаз; а из тога би се могло закључити, да је пред њима био *nartex*. Можда се при ископавању на то није пазило те је нартекс остао незапажен. И у дну сваке побочне лађе воде по једна враташца напоље.

У дну средње лађе налази се полукружна апсида са радијем од 3 m, а у средишту био је олтар, судећи по каменом базаменту, нађеном *in situ*, у облику дугуљасто-четвртасте трапезе.

Архитектонски украс, у колико га је нађено, је једноставан. Базе ступова имају атички профил, а стоје на четвртастим плинтама. Ступови су били 3·22 m дуги, према горе се сузују са приметљивом ентасис у средини, а под врхом украшени су 22 cm широким канелираним епитрахелијем. Горњи и доњи руб ступа

нешто се проширује према бази и капителу. Атичке базе очито су *spolia*, јер крај њих има и млађих, неукусна облика, разнолико на карнис профилованих, те изгледају више као извртнуте зделе, него ли као базе ступова.

Од капитела се није ништа сачувало, а од осталих декоративних фрагмената врло мало: један плутеј са уклесаним крстом у профилованом оквиру, одломак сличног плутеја и комад богатије украшеног архитрава са ехинусом, фасцијама и астрагалом.

Један од ступова претесан је горе у кубну коцку, урешену на челу крстом.

Ђуро Трухелка.

RÉSUMÉ.

NOTES ARCHÉOLOGIQUES DE SERBIE DU SUD.

1) *La basilique cathédrale de Stobi.* — Le Dr Ćiro Truhelka, professeur à l'Université de Skoplje, démontre dans cet article que ladite cathédrale est un type de basilique construite *supra corpus martyris*, et, se fondant sur les éléments conservés, il essaie de donner une reconstitution de l'édifice. Il le fait dater de la fin de V^e ou du commencement du VIe siècle. Deux sortes de maîtres-ouvriers ont, pense-t-il, travaillé aux sculptures, et tandis que les chapiteaux et autres objets travaillés artistement ont été apportés tout faits de Constantinople, les sculptures plus grossières ont été exécutées sur place.

2) *L'inscription romaine dans la cathédrale de Stobi.* — Un fragment conservé témoigne, d'après le professeur Truhelka, qu'une certaine Philotera, dont le père fut un soldat de la Ière légion italique, puis de la Xe légion gemina et enfin de la légion III Flavia Felix, éleva ce monument à ses parents.

3) *La basilique supra corpus martyris de Stobi.* — L'auteur insiste particulièrement sur l'hypothèse que cette basilique à trois nefs n'avait pas de colonnes en pierre, mais en bois, et il déduit de la double abside centrale ce fait que la basilique appartient au type des basiliques *supra corpus martyris*.

4) *Memoria supra corpus martyris à Stobi.* — L'auteur décrit les ruines d'un édifice carré sous lequel se trouve un très bel hypogée, et interprète la signification des „cataractes“ dont il a trouvé des traces sur les tombeaux que l'on construit encore aujourd'hui en Serbie du Sud.

5) *La basilique de Palikura.* Pour compléter la description de tous les objets religieux découverts à Stobi, M. Truhelka décrit cette basilique d'après le Dr Hald.